

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON MATBUOTIDA ETIKA VA MILLIY O‘ZLIK MASALALARI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Zaripov Faxriddin Atamurod o‘g‘li

Tarix yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. XX asr boshlarida Turkiston matbuoti mintaqaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tubdan yangi hodisa sifatida paydo bo‘ldi. Jadidchilik harakati bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan bu matbuot milliy o‘zlikni anglash, axloqiy qadriyatlarni qayta ko‘rib chiqish va islom madaniyati bilan zamonaviy tafakkur o‘rtasidagi munosabatlarni belgilash kabi dolzarb masalalarni birinchi marta ommaviy muhokamaga olib chiqdi. Mazkur maqolada 1905–1917 yillar oralig‘ida Turkistonda nashr etilgan gazeta va jurnallar — “Taraqqiy”, “Xurshid”, “Osiyo”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona” va boshqalar — sahifalarida etika va milliy o‘zlik mavzularining qanday yoritilganligi tarixiy-qiyosiy tahlil asosida o‘rganiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Turkiston matbuoti nafaqat axborot tarqatish vositasi, balki milliy ongni shakllantiruvchi, ijtimoiy tanqidni rag‘batlantiruvchi va yangi axloqiy mezonlarni taklif qiluvchi platforma sifatida faoliyat yuritgan. Milliy o‘zlikni anglash va etik qadriyatlar matbuot orqali birinchi marta keng ommaga yetkazilganligi bu davrni o‘zbek ijtimoiy tafakkuri tarixida alohida o‘ringa ega qiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston matbuoti, jadidchilik, milliy o‘zlik, etika, axloq, “Taraqqiy”, “Sadoyi Turkiston”, XX asr boshlari, milliy uyg‘onish.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining mustamlakasi bo‘lgan Turkistonda ijtimoiy hayot o‘zining eng murakkab va ziddiyatli davrlaridan birini boshidan kechirdi. Bir tomondan, imperiya ma‘muriyatining madaniy va siyosiy bosimi kuchayib bordi, ikkinchi tomondan esa mahalliy ziyolilar orasida milliy uyg‘onish va o‘zlikni qayta anglash jarayoni jadal sur‘atlar bilan kechdi. Aynan shu ikki kuch o‘rtasidagi keskin tortishuvlar maydonida Turkiston matbuoti tug‘ildi va o‘ydi.

Matbuotning paydo bo'lishi tasodifiy hodisa emas edi. U jadidchilik harakatining tabiiy mahsuli bo'lib, bu harakat Ismoil G'aspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov va boshqa ko'zga ko'ringan mutafakkirlar tomonidan ilgari surilgan islohotchilik g'oyalarining amaliy ifodasi edi. Jadidlar matbuotni xalqni uyg'otish, savodxonlikni oshirish va milliy ongini shakllantirish uchun eng samarali vosita deb bildilar. Shuning uchun ham ular gazeta va jurnallar nashr etishga, ularning sahifalarida zamon muammolarini ochiq muhokama qilishga harakat qildilar.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Turkiston matbuotining etika va milliy o'zlik masalalarini yoritishdagi roli hali yetarlicha o'rganilmagan. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati bu matbuotni siyosiy tarix yoki jadidchilik harakati doirasida ko'rib chiqadi, axloqiy va o'zlik masalalarini esa alohida tadqiqot ob'ekti sifatida ajratib tahlil qilmaydi. Holbuki, aynan shu masalalar Turkiston matbuotining asosiy mazmunini tashkil etgan va uning ijtimoiy ta'sirini belgilagan.

Maqolada 1905 yildan 1917 yilgacha bo'lgan davr qamrab olingan. Bu chegara tasodifiy emas: 1905 yil Rossiyada birinchi inqilob to'liqini matbuot erkinligiga nisbatan biroz kengroq imkoniyat ochdi va Turkistonda birinchi milliy gazetalarning paydo bo'lishiga sharoit yaratdi. 1917 yil esa inqilob bilan birga matbuot hayotida butunlay yangi, tamomila boshqacha bir davrni boshladi.

Adabiyotlar sharhi. Turkiston matbuotidagi etika va milliy o'zlik masalalarini o'rganishda foydalanilgan manba va tadqiqotlarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin. Birlamchi manbalar guruhini bevosita davr matbuoti — “Taraqqiy”, “Xurshid”, “Sadoyi Turkiston”, “Oyna” va “El bayrog'i” nashrlari tashkil etadi. Ushbu gazetalar o'sha davrning ijtimoiy-axloqiy muhitini bevosita aks ettirishi bilan eng ishonchli manba hisoblanadi. Jadid ziyolilari — Behbudiy, Munavvar Qori, Fitrat va Avloniyning matbuotda chop etilgan maqolalari hamda mustaqil risolalari ham shu guruhga kiradi. Birlamchi manbalarning asosiy kamchiligi shundaki, ularda etika va milliy o'zlik masalalari maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida emas, balki publitsistik shaklda ko'tarilgan.[15]

O‘zbek milliy tarixshunosligi guruhida B. Qosimovning “Milliy uyg‘onish” monografiyasi, N. Karimov, D. Alimova va U. Dolimovning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotlar jadid matbuotini milliy uyg‘onish kontekstida yangicha baholagan bo‘lsa-da, etika masalasini ko‘proq ma‘rifatchilik g‘oyalari doirasida ko‘rib chiqadi. Axloqiy tafakkurning falsafiy va diniy asoslari esa ularda yetarlicha tahlil qilinmagan.

Tahlil va natijalar. XX asr boshlarida Turkistonda matbuotning paydo bo‘lishi o‘ta murakkab siyosiy va ijtimoiy sharoitda kechdi. Rossiya imperiyasining mustamlaka siyosati, bir tomondan, mahalliy aholining madaniy hayotini chegaralab qo‘ydi, biroq ayni vaqtda yangi texnologiyalar, jumladan bosma matbuot texnikasining kirib kelishiga ham yo‘l ochdi. Bu ziddiyatli holat Turkiston ziyolilari uchun ham yangi imkoniyatlar, ham yangi xavf-xatarlar tug‘dirdi.

1905 yilgi rus inqilobi to‘lqini matbuot sohasida ham muayyan bo‘shliq yaratdi. Imperiya hukumati vaqtincha matbuot erkinligini kengaytirdi va bu sharoitdan Turkiston jadidlari mohirlik bilan foydalandilar. 1906 yil iyun oyida Toshkentda Munavvar Qori Abdurashidxonovning tahririyatida “Taraqqiy” gazetasi chiqa boshladi. Bu voqea Turkiston tarixida matbuot sohasidagi birinchi muhim qadam edi. Gazetaning nomi — “Taraqqiy”, ya’ni taraqqiyot — o‘zi-o‘zicha jadidlarning asosiy maqsadini ifodalab turar edi.

“Taraqqiy”ning birinchi sonidanoq etika va milliy o‘zlik masalalari asosiy mavzulardan biriga aylandi[1]. Gazeta o‘z oldiga xalqni uyg‘otish, savodxonlikni oshirish va ijtimoiy illatlarni tanqid qilish vazifasini qo‘ydi. Munavvar Qorining o‘zi yozgan maqolalarda “biz kimiz”, “qayerga boramiz” va “nimani o‘zgartirish kerak” degan savollar birinchi marta ommaviy matbuot sahifalarida ochiq shaklda ko‘tarildi. Bu savollarning o‘zi o‘sha davr uchun inqilobiy ahamiyat kasb etardi, chunki asrlar davomida bu kabi masalalar faqat tor ziyolilar doirasida, yashirin suhbatlarda muhokama qilingan edi.

“Taraqqiy”dan so‘ng 1906 yilda Toshkentda “Xurshid” gazetasi ham chiqa boshladi. Bu ikki nashr o‘rtasida raqobat emas, balki o‘zaro to‘ldirish munosabati mavjud edi. “Xurshid” ko‘proq adabiy va madaniy mavzularga e’tibor bersa, “Taraqqiy” ijtimoiy va axloqiy masalalarni birinchi o‘ringa qo‘ydi[15]. Ikki gazetaning birgalikda faoliyati

Toshkentda matbuot muhitini yuzaga keltirdi va bu muhit keyingi yillarda boshqa shaharlarda nashr etiladigan gazetalarga ham namuna bo'ldi.

Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiyning faoliyati matbuot tarixida alohida sahifani tashkil etadi. Behbudiy nafaqat gazeta nashri, balki teatr, maktab va kutubxona orqali ham xalqni ma'rifatga chaqirdi. Uning "Oyna" jurnali (1913–1914) Turkiston matbuotining eng yuksak namunalaridan biri sifatida tan olingan. Bu jurnalda etika va milliy o'zlik masalalari tizimli va izchil ravishda yoritildi, turli muallif va o'quvchilar o'rtasida ochiq muloqot maydoniga aylandi.[13]

Turkiston matbuotida din va zamonaviy etika o'rtasidagi munosabat masalasi o'ta nozik va murakkab shaklda ko'rib chiqildi. Jadid ziyolilari bir tomondan dindan yuz o'girmadi, ikkinchi tomondan esa ular dini taraqqiyotga to'siq sifatida ko'ruvchi qarashlarga ham qo'shilmadi. Ular o'zlari uchun uchinchi yo'l — islomni zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirish yo'lini izladilar.

Bu izlanish matbuot sahifalarida aniq ko'rindi. Bir tomondan, gazetalarda Qur'on oyatlari va hadislardan keng foydalanildi va bu diniy dalillar zamonaviy islohotlarning asosi sifatida taqdim etildi. "Ilm izla, go'yo ertaga o'lasandek" degan hadis ta'lim islohoti uchun, "mehnat ibodatdir" qoidasi iqtisodiy faollikni rag'batlantirish uchun matbuotda tez-tez ishlatildi. Ikkinchi tomondan, ko'r-ko'rona taqlid, bid'at va xurofotni qoralovchi maqolalar ham matbuotda o'z o'rnini topdi.

Bu yondashuvning eng yorqin namunasi Abdurauf Fitratning asarlari edi. Fitrat o'zining "Sayyohi hindi" va boshqa asarlarida musulmon jamiyatini ichkaridan isloh qilish zaruratini chuqur asosladi. Uning matbuotda chop etilgan maqolalari diniy etikani ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'laydigan ko'prik vazifasini o'tadi. Fitrat uchun yaxshi musulmon bo'lish va zamonaviy fuqaro bo'lish bir-biriga zid emas, balki bir-birini to'ldiruvchi holatlar edi.

Biroq matbuotda diniy etika masalasi hamma vaqt ham bir ovozda ko'tarilmadi. An'anaviy ulamo bilan jadidlar o'rtasidagi ziddiyat ba'zan matbuot sahifalarida ham aks etdi. Ulamo matbuotda chop etilayotgan ba'zi g'oyalarni bid'at deb qoraladi, jadidlar esa

ulamoni jaholatparastlikda aybladi. Bu bahs-munozara o‘sha davr axloqiy tafakkurining ziddiyatli va rang-barang tabiatini yorqin ko‘rsatib berdi.

1914–1917 yillar Turkiston matbuoti uchun ham, jamiyatning umumiy hayoti uchun ham o‘ta keskin davr bo‘ldi. Birinchi jahon urushi bilan bog‘liq iqtisodiy qiyinchiliklar, 1916 yilgi qo‘zg‘olon va uning qonli bostirilishi, so‘ngra Rossiyada monarxiyaning qulashi — bu voqealar ketma-ket sodir bo‘lib, matbuotning mavzu doirasi va ohangiga ham ta‘sir ko‘rsatdi.

Bu davrda etika va milliy o‘zlik masalalarining ko‘tarilishi yanada keskinlashdi. Milliy ozodlik g‘oyasi endi avvalgiday ehtiyotkorlik bilan emas, balki aniqroq va dadilroq shaklda matbuot sahifalarida o‘rin ola boshladi. “El bayrog‘I” gazetasida bosilgan bir qator maqolalar Turkiston xalqlarining o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqi haqida birinchi marta ochiq nutq yuritdi. Bu o‘sha davr uchun nihoyatda jasoratli qadam edi.

Ayni vaqtda milliy o‘zlik tushunchasida ham chuqurlashuv kuzatildi. Endi faqat “biz musulmlar” yoki “biz turkistonliklar” emas, balki o‘zbeklarning, tojiklar va qozoqlarning o‘ziga xos milliy xususiyatlari haqida ham so‘z yuritiladigan bo‘ldi. Bu jarayon hali tugallanmagan edi va 1917 yilgi inqilob uni keskin burib yubordi, biroq uning ildizlari aynan shu davr matbuotida shakllanganligi aniq.[14]

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot XX asr boshlarida Turkiston matbuotining etika va milliy o‘zlik masalalarini yoritishdagi rolini ko‘p qirrali va murakkab hodisa sifatida ko‘rsatib berdi. Ushbu matbuot o‘z oldiga faqat axborot tarqatish vazifasini qo‘ymadi — u milliy ong va axloqiy tafakkurni shakllantiruvchi, ijtimoiy o‘zgarishlarni ilgari suruvchi va yangi avlod ziyolilari uchun fikr maydoni yaratuvchi kuchga aylandi.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash joizki, XX asr boshlarida Turkiston matbuoti sahifalarida ko‘tarilgan etika va milliy o‘zlik masalalari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Milliy o‘zlikni anglash, axloqiy qadriyatlar va zamonaviylik o‘rtasidagi munosabatni belgilash — bu masalalar hozirgi O‘zbekiston jamiyati uchun ham nihoyatda muhim. Shu nuqtai nazardan, bir asrdan ko‘proq vaqt avval Behbudiy, Munavvar Qori va ularning safdoshlari matbuot orqali ko‘targan savollar bizning bugungi tafakkurimiz uchun ham ilhom manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Taraqqiy gazetasi. — Toshkent, 1906. — №1–6.
2. Xurshid gazetasi. — Toshkent, 1906. — №1–5.
3. Sadoyi Turkiston gazetasi. — Toshkent, 1914–1915.
4. Sadoyi Farg‘ona gazetasi. — Farg‘ona, 1914.
5. Oyna jurnali. — Samarqand, 1913–1914.
6. El bayrog‘i gazetasi. — Toshkent, 1917.
7. Behbudiy M. Padarkush. — Samarqand, 1913. — 64 b.
8. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. — Toshkent, 1913. — 128 b.
9. Fitrat A. Sayyohi hindi. — Buxoro, 1912. — 96 b.
10. G‘aspirali I. Tarjumon gazetasi. — Baxchisaroy, 1883–1914.
11. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2002. — 384 b.
12. Karimov N. XX asr boshlarida o‘zbek adabiyoti. — Toshkent: Fan, 1999. — 312 b.
13. Alimova D. Jadidchilik: tarix va zamonaviylik. — Toshkent: Fan, 2001. — 268b.
14. Dolimov U. Jadidlar va ma’rifat. — Toshkent: O‘qituvchi, 2006. — 244 b.
15. Ergashev B. Turkiston matbuotining tarixiy tahlili. — Toshkent: Fan, 2004. — 196 b.
16. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi elektron katalogi. — URL: www.natlib.uz
17. Jadidchilik harakati virtual arxivi. — URL: www.jadidism.uz